

Віталій ЩЕРБАК

(Київ)

РЯДОВЕ КОЗАЦТВО ЗА ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ: ХАРАКТЕР ЗАНЯТЬ, ЗДОБУТТЯ І ВІДСТОЮВАННЯ СТАНОВИХ ПРАВ

Поділ козацтва на два соціальних прошарки — старшину і рядових простежується вже з другої половини XVI ст. Юридичне підтвердження прав і привілеїв отримала незначна частина козаків. Разом з тим, в умовах іноземного панування і посилення соціальної напруги в тогочасному суспільстві, ширші можливості користатися козацькими вольностями відкривалися перед старшиною. Основну ж масу тих, хто перебував на державній службі становило рядове козацтво, до якого також можна віднести нереєстрових козаків, окрім тих, хто займав старшинські уряди на Запорозькій Січі. До рядового козацтва, безумовно, належало й городове, на плечі якого, крім військової, лягла й нелегка цивільна служба, а також козаки, які служили в магнатських маєтностях. Наявні документальні матеріали, на жаль, не містять достатніх свідчень для детальної характеристики рядового козацтва. Лише залучення опосередкованих джерел дозволить реконструювати основні риси його соціального обличчя.

Чисельність перебуваючих на королівській службі в мирний час (до 1619 р.) не перевищувала однієї тисячі козаків. За Куруківською угодою встановлювався 6-тисячний реєстр, який утримався до початку Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. На сьогодні у джерелах збереглося лише два повних списки реєстрового війська: за 1581 р., після завершення війни з Московією та сформованого згідно Зборівського договору 1649 р. В інших випадках фіксувалися переважно прізвища козацької старшини. Дослідження реєстрів дозволяє, насамперед, визначити етнічну належність особового складу

та географію формування козацького війська. Крім того, вони можуть послужити основою для з'ясування соціального становища реєстровців. Так у рядах реєстрового війська 1581 р. зустрічаються прізвища козаків, наприклад, Карпо Онушкевич, Михайло Чорний, Григорій Іванович, Влас Муха, Іван Биховець, Йосип і Василь Кулаги¹, нащадки яких стали в майбутньому відомими ватажками українського лицарства. Підкреслюючи значення реєстру Війська Запорозького 1649 р. для дослідників козацької епохи, Ф. Шевченко зазначав, що ця пам'ятка «не лише свідчить про чисельність козаків, а й містить цінні відомості про джерела формування цього стану»².

Вже в перші десятиліття існування козацького реєстру формальний поділ на старшину і рядових козаків, безумовно, мав і соціальний підтекст. Якщо всі вони вилучалися з-під старостинської влади і одержували державну платню, то обрання на старшинські посади контролювалося з боку властей. Не випадково до цього прошарку входили, як правило, шляхтичі польського походження. Керівні уряди забезпечували міцне матеріальне становище, насамперед, ширші можливості реалізації права на землеволодіння. Згадаймо хоча б наділення землею в 1590 р. представників козацької старшини Криштофа Косинського, Войтеха Чоновицького, Федора Загоровського. Отже, відсутність юридичної градації серед реєстровців не виключала реальної диференціації.

До обов'язків рядового козака реєстру належали: вчасне прибуття на місце збору за розпорядженням старшого Війська Запорозького, маючи при собі зброю, бойове спорядження, провізію і все необхідне для тривалого походу чи служби. Безумовно, що матеріальні затрати на його повноцінну підготовку не компенсувалися королівською платнею, яка нерідко затримувалася. Тому вагомою підмогою боєздатності ставало ведення власного господарства. Джерела не зберегли свідчень їх розмірів та продуктивності, окрім назви «хутори козацькі», де козаки «користувалися ґрунтами і всілякими пожитками»³. Тобто в своїх невеликих господарствах козаки займалися традиційним землеробством, тваринництвом та промислами, як правило, силами членів сім'ї. В деяких регіонах таких козацьких маєтностей була переважна більшість. Так, у люстрації Богуславського староства Київського воєводства за 1622 р., зокрема зазначалося: «села або хутори, належні до того староства: Біївці, Вільховець, Більмачі, Тептіївка, Охматів, Дибинці, Масайлівка, Ісайки, Щербанівка, Туники, Вулля, Семерхів. В тих селах підданих послушних немає, крім кількох. Всі козаки...»⁴ Незважаючи на лаконічність джерела, можемо з великою долею достовірності передбачити, що не всі вони належали до реєстрових,

хоча в очах офіційної влади лише останні визнавалися козаками. Південна Київщина була регіоном проживання основної маси нерестрового козацтва. Проте й ті, що перебували на королівській службі, як правило, оселялися саме на цих благодатних землях.

Нерідко маєтності реєстрового козацтва ставали об'єктом збройних нападів і розбоїв з боку свавільної шляхти. Так траплялося особливо при відсутності козаків через участь у військових походах, тому страждала, насамперед, їхні сім'ї. Про ординарність подібних акцій можна судити з петицій реєстровців до короля і найвищих урядових чиновників з вимогою заборонити порушення козацьких прав і привілеїв.

Джерелом матеріального добробуту рядового козака Війська Запорозького були також походи як у складі кварцяної армії, так і самотійні — за королівським наказом проти ворогів Речі Посполитої. Нерідко експедиції здійснювалися й спільно із запорожцями, що перебували поза реєстром. При сприятливих обставинах проведення кампанії здобич складали насамперед коні, вівці, велика рогата худоба, рідше гроші, а інколи й люди, які використовувалися в якості робочої сили в козацьких господарствах. Подібна практика мала місце і в попередній період. У листі турецького султана Сулеймана II до Жигмонта-Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про велику здобич, яку козаки взяли у татар, зокрема, лише табун волів нараховував 300–400 штук⁵. Правителі обох держав інколи навіть доходили згоди про обмін невільниками і покарання «своєвільців». У листопаді 1570 р. турецька сторона вимагала більше тисячі полонених татар, які перебували в українських містах⁶.

Переважну більшість рядового козацтва складали ті, що перебували поза межами реєстру. Як правило, вони проживали на волостях і лише неодружені віддавали перевагу січовому товариству. Головним джерелом поповнення козацьких лав була участь у військових кампаніях, які час від часу організовував уряд Речі Посполитої. На час походу його учасникам та їх сім'ям гарантувалися козацькі права, як за порука надійної служби на користь держави. Водночас, по завершенні кампанії покозачені таким чином селяни та міщани нерідко відмовлялися виконувати попередні феодальні повинності та сплачувати податки. Вони повідомляли місцеву адміністрацію, що віднині мають право користуватися козацьким вольностями, оскільки запрошувалися до війська у якості козаків. На цьому ґрунті точилася запекла боротьба урядовців, насамперед старост, з новими контингентами козаків, для повернення останніх у підданство колишнім господарям. Справа ця була надзвичайно складною. Козаки володіли зброєю і

нерідко діяли загонами, вимагаючи від шляхти «леж» за аналогією жовнірів. Старости не мали під руками достатніх засобів для протидії цьому протизаконному явищу і не зважувалися просити підмоги в уряді, оскільки кварцяне військо використовувалося для більш глобальних державних потреб. Тому, як правило, урядовці скаржилися на дії козаків у місцеві судові органи. Характерною є скарга від підкоморія Миколи Соломерецького (1613) до Володимирського гродського суду: «заехали козаков до пяти тысячей... лежачи в местечку моим Высоцку, также в Дубравицы, в том же повете Пинском и во всех селах моих, през две недели, оную мою маетность местечко Высоцк, Дубровицу и села до них належачие, сплюндровали и в нивеч обернули: збоже, живность вшелякую, быдло, кони и все од подданных моих побравши, самых порозганяли и двух насмерть побили так иж пустек дви части в маетности моей починили, якож я, видечи такой утиск так подданных моих од тех козаков и небезпечность дороги своей, мусилем омешкати на сейм, за чим их милости паном брати омешкать се мусило в послуже за тою небезпечностью од тех козаков»⁷. Особливо активізувалися козаки після Хотинської війни, де брало участь близько 40 тисяч, а реєстр залишався чисельністю 3 тисячі. Решта мали повертатися до попереднього статусу. Козацьке повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла не вирішило кардинально питання розширення «вольностей», а Куруківська угода лише зафіксувала незначне збільшення чисельності тих, що перебували на королівській службі. З цього часу термін «випищик» (той, хто залишився поза реєстром) все частіше зустрічається в офіційній документації місцевих властей.

Десятки тисяч козаків не визнавалися такими з боку влади і змушені були здобувати право на користування вольностями своїми силами. В другій половині 20-х років поряд з перебуваючими на державній службі, нереєстрові козаки створили аналогічні військові структури. Козацькі експедиції за здобиччю на Чорне море настільки активізувалися, що турецький султан мав намір побудувати кілька фортець в гирлі Дніпра. Реалізувати цей задум йому не вдалося лише через загострення відносин з Персією. Влучну характеристику козакам цього періоду дав сучасник подій Гійом Левассер де Боплан: «Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7–8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким

довірятися можна лише добре розваживши. Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони не найкращі»⁸. І справді у боротьбі за здобуття станових прав під час повстань козаки проявляли зразки мужності і героїзму, вміння організувати неприступну оборону і вести наступальні дії.

Для нереєстрового рядового козака походи за «козацьким хлібом» були невід'ємним атрибутом життя. За образним висловом Д. І. Яворницького: «Війна для козака була також необхідна, як птахіві крила, як рибі вода. Без війни козак — не козак, без війни лицар — не лицар. Козак не тільки не боявся, а любив війну. Він турбувався не стільки про те, щоб урятувати собі життя, скільки про те, щоб умерти в бою, як помирають справжні лицарі»⁹. Піші походи організовувались з Січі переважно в степ для погрому татарських улусів, інколи досягали й столиці Кримського ханства Бахчисараю. Морські експедиції супроводжувались ґрунтовнішою підготовкою по ремонту старих та будівництву нових човнів. За спостереженням Боплана: «У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю, на човні є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягненні козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії»¹⁰. Міцна бойова виучка і сувора дисципліна під час походу забезпечували успіх справи і повернення на Запорожжя. Характерним є зміст звістки із Базавлуцької Січі за 1598 р.: «Полоус із загоном своїм козацьким на море ходив і прийшовши дуже зруйнував міцні турецькі міста. За словами козаків ніколи ще такої здобичі не брали і з нею прибули на Запороги. За тим знову до турок поїхав по здобич і знову зруйнував кілька міст, найбільше Сілістрію»¹¹. Хоча, безумовно, не завжди експедиції завершувались успішно. Інколи козаки масово гинули у збройних сутичках з переважаючими силами противника та через хвороби в суворих похідних умовах.

Менше можна охарактеризувати внутрішнє життя січової громади, через горнило якої проходили всі козаки. Зауважимо лише, що різниця між старшиною і рядовими полягала, насамперед, в матеріальних

статках. Перебуваючі на керівних урядах в Запорозькій Січі, одержували більшу частину здобичі з козацьких походів. З іншого боку, як правило, ці уряди займали вихідці із заможних козацьких родин, які володіли на волості землею, мали можливість одержати хоча б елементарну освіту, що було необхідно для здобуття авторитету в січовій громаді. Бойовий гарт і мужність, проявлені в походах, давали їм додаткові шанси піднятися до вищих щаблів управління на Січі.

Наявні свідчення дозволяють реконструювати окремі риси рядових козаків або ж «черні». Остання вже в перші роки функціонування Запорозької Січі являла собою досить самостійну силу, про що красномовно писав Еріх Лясота. При обговоренні імператорської пропозиції про набір на службу домінувала і зрештою взяла гору думка рядових січовиків. До неї змушена була приєднатися і старшина «бо не могла противитися черні, яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень»¹². Лясота також звернув увагу на широкі можливості поповнення рядів січової громади з волостей: «їх усіх було трохи більше трьох тисяч. Щоправда, якщо захочуть, може стати й кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але вважають себе запорожцями»¹³. Саме січова чернь на початку XVII ст. першою відгукнулася на заклики Лжедмитріїв для походу на Москву. Ті, що вважали себе запорожцями склали основу 40-тисячного війська в Хотинському поході, очолюваного гетьманом Яковом Бородавкою в 1621 р. Зростаюча могутність нереєстрового козацтва непокоїла урядові кола Речі Посполитої, тому час від часу звучали накази властей «вивести чернь з Січі», тобто всіх козаків, окрім реєстрової залоги на Запорозжжі.

Зневажливе ставлення польських урядовців до нереєстрового козацтва проявлялося і в його означенні ними як «холопів» або ж «черні». Католицький священник Шимон Окольський зафіксував у своєму щоденнику порядок принесення присяги на вірність королю Речі Посполитої після поразки повстання влітку 1638 р. Спочатку її проголосили старшини, оточені на Старці — Роман Пешта, Іван Боярин та Василь Сакур. Наступним етапом церемонії була присяга «бунтівної черні». Цікаво, що в одному із пунктів звучить зобов'язання «з товаришами нашими реєстровими козаками, бувшими в той час у війську його королівської милості, зобов'язуємося жити дружно, припинивши всяку ворожнечу і ні в чому не докоряти один одному»¹⁴. Означення терміном «чернь» в даному документі лише рядових реєстровців було б зрозумілим у випадку виключно їх участі у повстанні. Проте відомо, що не всі вони підтримали Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуню. Навпаки, військо останніх складалося в

переважній більшості з нереєстрового козацтва, яке, склавши зброю на Старці, змушене було згодитися на умови переможців. Отже, тут збірна назва «чернь» включала як рядових реєстровців, так і козаків, що перебували поза межами реєстру. Додатковим підтвердженням даної тези може послужити й ще один пункт присяги, де козаки просили дозволу «виходити в степи для полювання на звіра і рибної ловлі в річках»¹⁵. Очевидно йдеться про прохання нереєстрових, адже свобода заняття промислами була одним із привілеїв тих, що перебували на державній службі.

Введення в дію «Ординації Війська Запорозького» (1638) було спрямоване не лише на обмеження доступу до здобуття козацьких прав і привілеїв, але й здійснення контролю над рядовим козацтвом, як на волостях, так і в Запорозькій Січі. Таке становище простежувалося до самого початку Визвольної війни 1648–57 рр. І якщо перші перемоги повстанці здобули за рахунок умілих тактичних дій і залучення у союзники кримських татар, то при створенні армії влітку 1648 р. Богдан Хмельницький покладався на широкі кола нереєстрового козацтва, яке було загартоване в бойових виправах і прагнуло до здобуття прав і привілеїв.

Одним із джерел формування українського козацтва з середини XVI ст. стає нижчий розряд служилих людей, які проживали, насамперед, у прикордонних замках. З просуванням колонізаційного процесу на південь і схід, зумовленого, зокрема, постановою варшавського сейму 1590 р., поступово потреба у таких службах зменшувалася. Однак через слабкість виконавчих структур по реорганізації місцевих державних служб даний прошарок населення продовжував виконувати традиційні для нього функції, користуючись за це невеликими земельними угіддями. Цілком очевидно, що у свідомості людей така служба асоціювалася з козацькою, тим більше, що козацький статус в першій половині XVII ст. став своєрідною мрією для багатьох мешканців сіл і міст України. Питання про трансформацію замкового службовця в козака потребує спеціальної розвідки. Реальною констатацією такого факту є матеріали перепису мешканців Білої Церкви за 1641 р.

До нього ввійшли козаки, які несли військову і цивільну службу на користь міста, а не реєстровці і не покозачені міщани. Поряд із списками зазначені права і обов'язки кожної з груп. Так, козаки, яких називали листоношами, мали за свій кошт їздити з поштою за кілька верств, залучалися також до робіт по укріпленню і обороні замку. Водночас вони звільнялися від сплати будь-яких податків і відбування шарваркової повинності. До них відносилися: десятник Гаврило Сич, Павло Мащенко, Корній Горкуша, Гаврило Дульсок, Семен Дахненко,

Андрій Дзевдей, Ярош Куцов, Дахно Кривохиженко, Демид, Мисько Щука, Васько Сетниченко, Гнат Горбаченко, Мисько Дегтяр, Роман Чорний, Іван Глушанин, Фесько Глушаненко, Олешко Москаль, Гаврило Німайло, Степан Лісовченко, Тишко Ковтун, Негребецький, Євдоким Тихучка, Тишко Гайдук. Схожими до вищезгаданих у правах були козаки, які називалися слугами. Крім того, вони звільнялися від сторожової служби, а головним обов'язком їх було укріплення і оборона замку. До реєстру ввійшли: десятник Семен Лобас, Гришко Дуриський, Васько Чугний, Іван Строминський, Кузьма Куценко, Василь Ващенко, Василь Бабиченко, Стедик Бабиченко, Кузьма Бабиченко, Грицько Скращенко, Яцько Кривохижий, Іван Бут, Аврам Глухий, Грицько Тимошенко, Сеніха, Самойло Чех, Корній Нагноїний, Хома Мочарський, Яшко Бачинський, Радко.

Найчисельнішу групу представляли замкові козаки, на яких покладалася виключно військова служба і сплата лише королівського побору. В той же час, вони звільнялися від жовнірських і козацьких стацій. Замковим козакам дозволялося варити і продавати пиво, сплативши відповідний податок. До них належали: отаман Михайло Степаненко, Левко Мерлак, Харко Лесняк, Федор Храпач, Карпо Білка, Харко Пригородній, Юхим Шевченко, осавул Левко Матушкевич, Клим Жученко, Юшко Жученко, Іван Бакуленко, отаман Грицько Сапин, Васько Курмалей, Яхно Леплявий, Яцько Макаренко, Іван Подолянин, Федор Леплявий, Васько, Наум Михайленко, Семен Котляренко, Яцько Мельник, отаман Гаврило Гребенник, Андрушко Гребенник, Наум Величенко, Зінец Качанишин, Костюк Чудиненко, Герасим Спілов, Юшко Нагорний, Савка Тарасенко, Мирон Синченко, Трохим Гапоненко, отаман Яцько Коло, Василь Пілко, Клим Жученко, Іван Василів, Грицько Василів, Герасим Безверхий, Ілляш Безверхий, Ілляш Лукашенко, Роман Лукашенко, Іван, отаман Семен Майдан, Фесько Ходорака, Демко Ходорака, Іван Ходорака, Андруш Піщик, Гараско Пашина, Тишко Дрозд, Марко Висоцький, Семен Висоцький, Василь Левченко, отаман Грицько Йосипенко, Грицько Шемет, Матяш Трощинський, Степан Розколупа, Грицько Борисенко, Андрій Чорниш, Трохим Чорниш, Трохим Добраченко, Карпо Сахненко, Семен Верещака, Лукаш Меначенський, Дмитро Ємченко, отаман Харко Куриленко, Демко Дрозд, Іван Дрозд, Васько Гутаренко, Каленик Трищин, Андрушко Рихлік, Петро Коваль, Юшко Бахматенко, Федор Слива, хорунжий Петро Гречаник¹⁶.

Безумовно, що городові козаки існували лише в давніх міських центрах і не з'являлися там, де зростали нові поселення міського типу. Не випадково в урядовому розпорядженні по організації оборони від

татарської агресії (1619), зокрема зазначалося: «міста головні мали поставити (до війська. — *В. Щ.*) не менше 500 піхотинців... а менші міста і містечка лише вози і коні для гармат»¹⁷. Бойовий авангард півтисячного міського загону в багатьох випадках репрезентувало саме городове козацтво. Фактично воно становило хоч і нечисельну, але вагому складову частину прошарку рядового козацтва.

Найменше відомостей в означений період збереглося про «приватних» козаків. Кожен з магнатів мав при дворі загін, до якого вступали люди, добре знайомі з військовою справою. Нерідко вони володіли земельними угіддями на правах приватної власності і залишалися особисто вільними людьми. Використовувалися, як правило, для охорони панського господарства і виступали під хоругвою свого володаря за королівським наказом у військовій експедиції. Не завжди панські слуги називалися козаками. Більшою мірою це стосувалося магнатських маєтностей, які розташовувалися поблизу південного прикордоння по сусідству з татарськими кочівниками. З іншого боку саме там на службу, можливо навіть тимчасову, до магнатів наймалися козаки у складі цілого загону, не знайшовши застосування своїх сил після завершення військової експедиції в рядах кварцяної армії. Тим більше близькість степу залишала можливість і козацького промислу. Приватних козаків бачимо у південних володіннях князя Костянтина Острозького. У листі короля Жигмонта-Августа до магната від 14 листопада 1560 р. міститься пряма вказівка на наявність саме такої групи козацтва: «твоей милости особливо приказуем, жебы твоя милость, яко рада наша, з местца а з веры своее с пильностью того досмотрел, абы ни кто для чиненья шкод на поле служебников своих и козаков посылати не смел а и *своих служебников и козаков*_(підкреслення наше. — *В. Щ.*)... такеж на поле татар стеречы не посылал бы еси, абы подданым цесара его милости турецкого и влусам цара перекопского шкод чынити прычыны не мели»¹⁸. Пізніше один із загонів Костянтина Острозького очолював Северин Наливайко. З молодих літ останній пройшов сувору школу козацького гарту на Запорожжі, здобувши визнання січової громади. Після московської експедиції Стефана Баторія на початку 80-х років XVI ст. опинився на службі князя Костянтина Острозького, очевидно не сам, а з своїми соратниками. Навесні 1594 р. він відійшов від князя і діяв далі на власний розсуд, організовуючи козацькі походи до Молдови. Наливайко звернувся також за підмогою до запорожців, виправдовуючись перед ними за дії проти Криштофа Косинського в складі війська Костянтина Острозького. Як свідчив Еріх Лясота, козацький ватажок велів передати через посланців січовій громаді, що він готовий стати на суд,

якщо «у чесного лицарства є підозра, що він їх недруг, він хотів би особисто з'явитися у колі, поклавши свою шаблю на середину й очистити себе від усіх закидів і порозумітися»¹⁹. Очевидно примирення наступило, оскільки згодом розпочалися спільні дії Северина Наливайка із запорожцями проти татар.

Мабуть родинні традиції у маєтностях князя Костянтина Острозького зберігалися і по його смерті. Так скарга шляхтича Мартина Скоморовського до Володимирського гродського суду від 19 серпня 1617 р. містить звістку про розбійницькі дії козаків Януша Острозького в селі Сядмериках на Волині. Козаки перебували на службі й інших магнатів, однак загострення соціальних конфліктів в 20–30-х роках XVII ст. зумовило їх дистанціюватися від можновладців, зайнятися пошуками «козацького хліба» на теренах південноукраїнського степу та включатися до збройної боротьби за здобуття станових прав і привілеїв.

Отже, рядове козацтво, яке формувалося з різних соціальних верств, формального юридичного статусу не мало. Проте, його реальне становище в тогочасному суспільстві, дозволяє вжити саме такий термін. Рядове козацтво репрезентувало значний прошарок населення, яке поряд з військовим ремеслом, займалося традиційним в Україні матеріальним виробництвом. Зрештою, саме воно склало основу повстанської армії Богдана Хмельницького в період Визвольної війни 1648–57 рр.

¹ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. 20. — S. 154–160.

² Шевченко Ф. П. Передмова // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 5.

³ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — К., 1993. — С. 183.

⁴ Там же.

⁵ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8.

⁶ Там же. — С. 48–49.

⁷ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 189.

⁸ Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990. — С. 31.

⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 175.

¹⁰ Гійом Левассер де Боплан. Назв. праця. — С. 71–72.

¹¹ Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. — DR. — Spr. 2236, s. 45.

¹² Лясота Е. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 104.

¹³ Там же. — С. 105.

¹⁴ Dyariusz transakcyi wojennej medzy wojskiem koronnem i zaporoskiem... — Kraków, 1858. — S. 179.

¹⁵ Ibid. — S. 180.

¹⁶ ЦДІА України. — Ф. КМФ15, оп. 3, спр. 40, арк. 47–48.

¹⁷ Biblioteka uniwersytetu Jagellońskiego. — DR. — Spr. 166, s. 5.

¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — СПб., 1861. — С. 153.

¹⁹ Лясота Е. Назв. праця. — С. 108.